Druhá časť

Po Auschwitzi

„Je zázrak, že som sa nevzdala všetkých
svojich ideálov, zdajú sa také absurdné
a nepraktické. I tak na nich lipnem,
pretože stále verím, napriek všetkému,
že ľudia sú v srdci naozaj dobrí.“

Anne Frank (1929 – 1945)

Ak je pravda, že ľudské bytosti majú od prírody dobré srdce, je načase položiť si otázku, ktorej sa nedá vyhnúť. Tá otázka je príčinou, prečo mnohí nemeckí vydavatelia neboli z mojej knihy veľmi nadšení. Keď som túto knihu písal, ustavične ma prenasledovala.

Ako vysvetliť Auschwitz?

Ako vysvetliť razie, pogromy, genocídu a koncentračné tábory? Kto boli tí ochotní kati, ktorí súhlasili s Hitlerom? Alebo Stalinom, Maom či Pol Potom?

Po systematickom vyvraždení viac než šiestich miliónov Židov bola veda a literatúra priam posadnutá otázkou, ako môžu byť ľudia takí krutí. Najskôr nás to zvádzalo k tomu, aby sme Nemcov videli ako celkom iný druh a pripísali všetko na vrub ich skazeným dušiam, chorým mysliam či barbarskej kultúre – v každom prípade neboli takí ako my.

Je tu však problém: ten najohavnejší zločin v ľudskej histórii sa nestal na území akejsi primitívnej mentality. Stal sa v jednej z najbohatších, najrozvinutejších krajín sveta – v zemi Kanta, Goetheho, Beethovena a Bacha.

Mohlo by to napokon znamenať, že občianska spoločnosť neznamená žiadnu ochrannú pozlátku? Že Rousseau mal pravdu a civilizácia je prehnitá? Niekedy v tejto dobe získavala na význame nová vedecká disciplína, ktorá začala poskytovať znepokojivé dôkazy o tom, že moderní ľudia sú naozaj v jadre skazení. Išlo o sociálnu psychológiu.

V 50. a 60. rokoch 20. storočia sa sociálni psychológovia intenzívne snažili pochopiť, čo treba na to, aby sa z obyčajných

mužov a žien stali monštrá. Vedci z tejto novej vednej oblasti vymýšľali jeden experiment za druhým, aby ukázali, že ľudia sú schopní desivých činov. Stačí, že sa zmení situácia, a *voilà*! – z každého z nás sa stane nacista.

V rokoch, keď bol *Pán múch* na vrchole rebríčkov bestsellerov, mladý výskumník Stanley Milgram ukázal, ako poslušne ľudia plnia príkazy vydané hoc aj pochybnou autoritou (8. kapitola). Popritom vražda mladej ženy v New Yorku dala podnet na stovky vedeckých skúmaní, ktoré objasňovali apatiu moderného veku (9. kapitola). A boli tu aj psychologické experimenty profesorov Muzafera Sherifa a Philipa Zimbarda (7. kapitola), ktoré preukázali, že dobrí chlapci sa môžu šmahom ruky stať táborovými despotmi.

Fascinuje ma na tom fakt, že všetky tieto výskumy sa vykonali v relatívne krátkom časovom intervale. Pre sociálnu psychológiu to boli roky divokého západu, keď sa mohli mladí schopní vedci stať vďaka šokujúcim experimentom vedeckými hviezdami.

O päťdesiat rokov neskôr sú už tieto hviezdy mŕtve alebo ako známi profesori stále cestujú po celom svete. Ich práca je populárna a učia sa o nej nové generácie študentov. No až v súčasnosti sa otvorili archívy ich povojnových experimentov. Prvýkrát tak môžeme nazrieť do zákulisia.

7.

V suteréne Stanfordskej univerzity

1

Je 15. august 1971, krátko pred desiatou hodinou ráno. V Palo Alto na západnom pobreží Spojených štátov policajti násilne vytiahli deväť mladých mužov z postelí. Piatich zbalili za krádež, štyroch za ozbrojenú lúpež. Susedia sa prekvapene dívajú, ako ich polícia prehľadáva, spútava a odvádza preč k čakajúcim policajným autám.

Nezúčastnení diváci nevedeli, že ide o súčasť experimentu, ktorý sa do dejín zapíše ako jeden z najznámejších vedeckých pokusov vôbec. Tento experiment bude na titulných stranách novín a dostane sa do učebníc pre milióny prvákov na vysokých školách.

Ešte v to popoludnie zostúpili údajní kriminálnici – v skutočnosti nevinní vysokoškolskí študenti – po kamenných schodoch univerzitnej budovy číslo 420 do suterénu katedry psychológie. Privítal ich nápis Stanfordská okresná väznica. Na konci schodiska ich čakala iná skupina deviatich študentov. Tí boli oblečení v uniformách a oči si maskovali zrkadlovými slnečnými okuliarmi. Podobne ako študenti v putách aj oni sú tu preto, aby si zarobili nejaké peniaze navyše. Títo však nebudú hrať väzňov. Dostali rolu dozorcov.

Väzňom prikázali vyzliecť sa. Potom ich nahých zoradili na chodbe. Okolo členkov im pripevnili reťaze a nylonovými čiapkami im prekryli vlasy. Každému dali číslo, ktorým ho budú odteraz oslovovať, a väzenskú košeľu. Napokon ich zavreli za mreže, po troch v každej cele.

To, čo sa dialo potom, šokovalo celý svet. O niekoľko dní sa stanfordský väzenský experiment vymkol spod kontroly – a odhalil pritom niekoľko príšerných právd o ľudskej prirodzenosti.

Suterén Stanfordskej univerzity, august 1971.
Zdroj – Philip G. Zimbardo

Začalo sa to skupinou obyčajných, zdravých mladých mužov. Pri zápise na experiment sa niektorí z nich označili za pacifistov.

Už na druhý deň sa veci začali rysovať. Povstanie medzi väzňami dozorcovia potlačili pomocou hasiacich prístrojov. V nasledujúcich dňoch vynašli ďalšie všemožné taktiky, aby svojich podriadených zlomili. V celách páchnucich po ľudských fekáliách väzni jeden po druhom podľahli dôsledkom spánkovej deprivácie a ponižovania, zatiaľ čo dozorcovia sa vyžívali vo svojej moci.

Jeden zverenec, väzeň číslo 8612, od zúfalstva zúril. Kopal na dvere svojej cely a kričal: „Myslím to vážne, doboha, drbne mi tu z toho! Nechápete? Chcem ísť von! Všetko sa to dojebalo! Už nevydržím ani jednu noc! Už to nevydržím!“[1]

Hlavný vedúci štúdie, psychológ Philip Zimbardo, sa takisto nechal vtiahnuť do drámy. Hral väzenského správcu a rozhodol sa udržať disciplínu za každú cenu. Až po šiestich dňoch experimentu konečne túto nočnú moru ukončil. Stalo sa tak po tom, čo sa ho jedna zhrozená študentka (jeho priateľka) opýtala, čo to, dočerta, robí. Piati väzni vykazovali znaky „extrémnej emočnej depresie, plaču, zúrivosti a akútnej úzkosti“.[2]

Pri dozvukoch experimentu musel Zimbardo a jeho tím čeliť nepríjemnej otázke: Čo sa stalo? Dnes môžete nájsť odpoveď takmer v každej učebnici psychológie pre začiatočníkov. A tiež v hollywoodskych trhákoch, v dokumentoch na Netflixe či v megabestselleroch, akým je napríklad *Bod zlomu* (*The Tipping Point*) od Malcolma Gladwella. Alebo sa môžete spýtať ľubovoľného kolegu v práci, určite vás zasvätí.

Odpoveď znie asi takto: 15. augusta 1971 sa skupina obyčajných študentov premenila na monštrá. Nie preto, že by to boli zlí ľudia, ale preto, že boli postavení do zlej situácie. „Môžete vziať normálnych ľudí z dobrých škôl, šťastných rodín a z dobrých štvrtí a silne ovplyvniť ich správanie,“ vraví nám Gladwell, „a to len tým, že pozmeníte detaily ich životných situácií.“[3]

Philip Zimbardo by neskôr odprisahal, že nikto nepredpokladal, že sa jeho experiment vymkne spod kontroly. Musí preto vysloviť záver, že sme všetci schopní tých najohavnejších činov. Napísal, že to, čo sa stalo v suteréne Stanfordskej univerzity, musíme chápať, „ako ‚prirodzený‘ dôsledok nosenia uniformy ‚dozorcov‘“.[4]

2

Už menej ľudí vie o tom, že sedemnásť rokov pred väzenským experimentom sa vykonal iný experiment, ktorý prišiel s približne rovnakými závermi. Hoci sa naň mimo akademického prostredia už dávno zabudlo, experiment z Robbers Cavu inšpiroval sociálnych psychológov po celé desaťročia. Na rozdiel

od stanfordskej štúdie testované subjekty neboli dobrovoľníci z radov študentov. Boli to nič netušiace deti.

Je 19. jún 1954. Dvanásť chlapcov vo veku okolo jedenásť rokov čaká na autobusovej zastávke v Oklahoma City. Vzájomne sa nepoznajú. Všetci sú zo slušných, veriacich rodín, majú priemerné IQ a priemerné školské výsledky. Nik z nich nemá povesť bitkára a nik nie je obeťou šikanovania. Sú to dobre vychované obyčajné deti.

V tento deň cítia deti radostné vzrušenie. Práve cestujú do prázdninového tábora v štátnom parku Robbers Cave v juhovýchodnej Oklahome. Miesto tábora je známe aj ako úkryt legendárnych zločincov typu Belle Starrovej či Jesseho Jamesa a zaberá necelý štvorcový kilometer lesa, jazier a jaskýň. Chlapci vtedy ešte netušia, že sa o miesto budú deliť s ďalšou skupinou táborníkov, ktorá má prísť v nasledujúci deň. A nevedia, že toto je vedecký experiment a že oni sú pokusné králiky.

Pokus je v rukách tureckého psychológa Muzafera Sherifa, ktorý sa dlhodobo zaoberá skúmaním vzniku konfliktov medzi skupinami. Veľmi dôkladne sa na tábor pripravil a inštrukcie, ktoré dal svojmu vedeckému tímu, zneli jasne: chlapci môžu slobodne robiť čokoľvek chcú, nech nemajú žiadne zábrany.

V prvej fáze štúdie o sebe dve skupiny vzájomne nevedeli. Chlapci ostávali v oddelených budovách a mysleli si, že sú v parku sami. Potom, na druhý týždeň pobytu, príde ku kontaktu. Čo sa stane? Budú priateľmi alebo sa rozpúta peklo?

Experiment z Robbers Cavu je príbehom o dobre vychovaných malých chlapcoch, „tých najlepších z najlepších" – ako to neskôr formuloval Sherif – ktorí v priebehu niekoľkých dní zdegenerujú na „tlupu zlomyseľných, roztržitých a zlostných výrastkov".[5] Sherifov tábor sa odohral v ten istý rok, čo William Golding vydal *Pána múch.* Ale zatiaľ čo si Golding myslel, že deti sú skazené od prirodzenosti, Sherif veril, že všetko závisí od kontextu.

Veci sa začínajú dobre. Počas prvého týždňa, keď dve skupiny o svojej existencii ešte vzájomne nevedia, chlapci v rámci svojich táborov spolu vychádzajú veľmi dobre. Zhotovujú si lanový most a skokanskú lávku. Grilujú hamburgery a stavajú stany. Pretekajú a hrajú sa a rýchlo sa spriatelia.

V ďalšom týždni nastáva v experimente zvrat. Dve skupiny – nazvali sa Štrkáči a Orli – sa opatrne zoznámili. Keď sa Štrkáči dopočuli, že Orli sa hrajú na „ich" bejzbalovom ihrisku a vyzývajú ich na súboj, odštartoval sa týždeň rivality a súperenia. Udalosti od tohto momentu naberajú rýchly spád. Na druhý deň po tom, čo prehrali v preťahovaní sa lanom, Orli spália Štrkáčom zástavu. Štrkáči sa odplácajú polnočným nájazdom, pri ktorom trhajú záclony a ukoristia komiksy. Orli sa rozhodnú vyrovnať skóre, napchajú si ponožky ťažkými kameňmi a chcú ich použiť ako zbrane. Táboroví vedúci zasiahnu v pravý čas.

Na konci týždňového súboja Orlov vyhlásia za víťazov. Získavajú vytúženú cenu – ligotavé vreckové nožíky. Štrkáči sa odplácajú podniknutím ďalšieho nájazdu a utekajú aj s cenou – svojou koristou. Keď sa im rozhnevaní Orli postavia, Štrkáči sa im vysmievajú. „No poďte, vy padavky," provokuje jeden z nich a máva pritom nožmi.[6]

Keď sa chlapci začínajú biť, doktor Sherif, ktorý sa tvári ako jeden z táborových vychovávateľov, sedí stranou a nároživo si zapisuje poznámky. Už vie, že tento experiment je zlatá baňa.

Príbeh experimentu z Robbers Cavu sa v posledných rokoch teší návratu na scénu, zvlášť odkedy bol za prezidenta Spojených štátov zvolený Donald Trump. Nedá sa zrátať, koľko komentátorov poukazuje na tento experiment ako na neoficiálny kľúč k pochopeniu našich čias. Nie sú Štrkáči a Orli symbolom všadeprítomných stretov medzi ľavicou a pravicou, konzervatívcami a progresívcami?

Aj televízni producenti zaznamenali hlavnú myšlienku štúdie a vycítili v nej hit. V Holandsku sa pokúsili o chabo mas-

kovaný remake s náležitým názvom *Toto je vojna*. Natáčanie museli predčasne ukončiť, lebo sa ukázalo, že názvom naozaj myslia vojnu.

Dôvodov otvoriť pôvodné vedecké záznamy Muzafera Sherifa z roku 1961 je viac než dosť. Po tom, čo som to čítal, vás môžem uistiť, že nejde o žiaden trhák. Na jednej z prvých strán Sherif hovorí: „Negatívne postoje voči druhej skupine budeme generovať situačne." Rozumej: toto je vojna.

Popri všetkej akademickej abstraktnosti som našiel zopár zaujímavých faktov. Začnime tým, že to neboli samotné deti, ale experimentátori, kto rozhodol o usporiadaní týždňa súťaží. Orli touto myšlienkou neboli priveľmi nadšení. Jeden chlapec navrhol: „Možno by sme sa mohli s týmito chlapcami spriateliť – takto sa nikto nebude hnevať a nikomu to nebude ľúto."[7]

Na naliehanie vedcov hrali skupiny hry, ktoré mali jasných víťazov aj porazených, napríklad bejzbal a preťahovanie sa lanom. Neboli žiadne ceny útechy. Vedci manipulovali skóre, aby sa uistili, že tímy vytrvajú v neľútostných pretekoch.

Ukázalo sa, že tieto machinácie boli iba začiatok.

3

Ginu Perryovú som stretol v Melbourne v lete 2017, len niekoľko mesiacov pred tým, čo vydala svoju knihu o experimente z Robbers Cavu. Perry je austrálska psychologička a bola prvou osobou, ktorá sa ponorila do archívov Sherifovho pokusu. Keď sa prehrabávala hromadami poznámok a nahrávok, odhalila príbeh, ktorý bol v rozpore so všetkým, čo opakovali učebnice posledných päťdesiat rokov.

Začnime tým, že zistila, že sa Sherif svoju „realistickú teóriu konfliktu" pokúšal testovať už skôr. V roku 1953 viedol iný letný tábor neďaleko mestečka Middle Grove v štáte New York. Aj tu robil všetko pre to, aby chlapcov poštval proti sebe. Jediné, čo bol Sherif ochotný o tomto pokuse povedať (skryto, v poznámke), bolo, že experiment musel byť zrušený „pre rozličné ťažkosti a nepriaznivé podmienky".[8]

V Melbourne mi Perry povedala, čo sa dozvedela z archívov o tom, čo sa dialo v tom prvom, zabudnutom tábore. Dva dni po príchode sa všetci chlapci spriatelili. Hrali sa hry a vystrájali v lese, strieľali z lukov a spievali z plného hrdla.

Na tretí deň ich experimentátori rozdelili na dve skupiny – Panterov a Pytónov. Po zvyšok týždňa používali všetky možné taktiky, aby chlapcov proti sebe poštvali. Keď si chceli Panteri navrhnúť tímové tričko, ktoré zobrazovalo olivovú ratolesť mieru, vedecký tím im to zarazil. O niekoľko dní neskôr jeden z výskumníkov strhol stan Pytónov a očakával, že si to Panteri zliznú. S frustráciou sa však díval na to, ako skupiny spolupracovali na jeho opätovnom postavení.

Vedci tiež potajomky prepadli tábor Panterov a dúfali, že vina padne na Pytónov. Chlapci si však opäť vzájomne pomáhali dať veci do poriadku. Istý chlapec, ktorému sa rozbilo ukulele, si dokonca zavolal jedného z vychovávateľov a dožadoval sa jeho alibi. Obvinil ho: „Možno ste iba chceli vidieť, aké budú naše reakcie."[9]

Ako týždeň plynul, nálada vedeckého tímu sa kazila. Chlapci spolu nebojovali, ako im diktovala Sherifova „realistická teória konfliktu". Namiesto toho sa stali najlepšími priateľmi. Sherif obviňoval každého, len nie seba. Perry na audionahrávke počula, že bol hore do druhej ráno, chodil hore-dolu a pil.

Bol to jeden z posledných večerov a napätie vrcholilo. Zatiaľ čo táborníci pokojne spali, Sherif sa výskumnému asistentovi vyhrážal úderom za to, že nerobil, čo mohol, aby medzi deti zasial svár. Asistent schmatol v sebaobrane kus dreva. „Doktor Sherif!" ozýval sa nocou jeho hlas, „ak to spravíte, udriem vás."[10]

Deti napokon na to, že nimi manipulujú, prišli. Jeden chlapec našiel zápisník obsahujúci detailné pozorovania. Potom už nebolo inej možnosti, len experiment odvolať. Ak sa niečo dokázalo, bol to fakt, že keď sa raz z detí stanú priatelia,

je veľmi ťažké poštvať ich proti sebe. „Nepochopili ľudskú prirodzenosť," povedal po rokoch jeden účastník o psychológoch. „A určite nerozumeli deťom."[11]

4

Ak vás manipulácie doktora Muzafera Sherifa poburujú, tak sú stále ničím v porovnaní so scenárom pripraveným o sedemnásť rokov neskôr. Už na prvý pohľad majú stanfordský väzenský experiment a pokus z Robbers Cavu veľa spoločného. Oboch experimentov sa zúčastnilo dvadsaťštyri mužov belochov a oba boli navrhnuté tak, aby dokázali, že dobrí ľudia sa môžu spontánne premeniť na zlých.[12] Stanfordský väzenský experiment však zašiel ešte o krok ďalej.

Štúdia Philipa Zimbarda nebola iba sporná. Bol to podvod.

Moje vlastné pochybnosti sa objavili, keď som čítal Zimbardovu knihu *The Lucifer Effect* (Luciferov efekt), ktorá vyšla v roku 2007. Vždy som si myslel, že jeho väzenskí „dozorcovia" sa stali sadistami sami od seba. Zimbardo sám aspoň stokrát tvrdil v nespočetných rozhovoroch – a v prejave v Kongrese Spojených štátov dokonca svedčil –, že dozorcovia „si vymysleli svoje vlastné pravidlá, aby udržali zákon, poriadok a rešpekt".[13]

Na strane 55 jeho knihy sa však Zimbardo znenazdania zmieňuje o stretnutí s dozorcami, ktoré sa uskutočnilo v sobotu pred začatím experimentu. V toto popoludnie oboznámil dozorcov s ich úlohami. Jeho inštrukcie boli jasne dané:

Môžeme vytvoriť pocit frustrácie. Môžeme v nich vzbudiť strach. (…) Všetkými možnými spôsobmi ich zbavíme individuality. Budú nosiť rovnošaty a nikdy ich nikto nebude nazývať menom; budú mať čísla a oslovovať ich budete iba ich číslami. Toto všetko v nich má vo všeobecnosti vyvolať pocit bezmocnosti.[14]

Keď som narazil na túto pasáž, zarazil som sa. Údajne nezaujatý vedec jasne vravel, že svojich dozorcov vycvičil. S nápadmi oslovovať väzňov číslami, nosiť slnečné okuliare alebo hrať sadistické hry neprišli oni. Povedal im, aby toto všetko robili.

A nielen to, v sobotu *pred tým*, než sa experiment začal, sa Zimbardo už vyjadroval o „my" a „oni", akoby on a dozorcovia boli z toho istého tímu. To znamená, že príbeh, ktorý neskôr rozpovedal o tom, že sa v priebehu experimentu sám stratil v úlohe väzenského správcu, nemohol byť pravdivý. Zimbardo to celé režíroval od prvého dňa.

Aby sme pochopili, ako fatálne to ovplyvnilo nezaujatý výskum, je dôležité sa oboznámiť s tým, čo spoločenskí vedci nazývajú *efekt očakávania* (*demand characteristics*). Ide o správanie sa subjektov, ktoré pozorujeme, keď dokážu vytušiť cieľ štúdie – vedecký experiment sa vtedy zmení na divadelné predstavenie. Pri stanfordskom väzenskom experimente „boli očakávania nad slnko jasné"[15] – ako to formuloval jeden výskumný psychológ.

Čo si teda dozorcovia mysleli, že sa od nich očakáva? Že budú len tak vysedávať, hrať karty a kecať o športe či o babách? V neskoršom rozhovore jeden študent povedal, že si vopred premyslel, čo bude robiť: „Mal som v hlave konkrétny plán rozhýbať to tam, aby sa niečo dialo, aby vedci mali na čom pracovať. Veď čo by asi mohli zistiť pri chalanoch, ktorí len posedávajú ako v country klube?"[16]

Dosť zlé je už to, že sa po takýchto priznaniach stanfordský väzenský experiment z učebníc nevyhodil. Ale bude to ešte horšie. V júni 2013 narazil francúzsky sociológ Thibault Le Texier na TED Talk prednášku, ktorú predniesol Zimbardo v roku 2009. Ako občasného filmára ho zaujali obrazy, ktoré Zimbardo ukazoval na obrazovke. Neupravené zábery kričiacich študentov sa jeho skúsenému oku javili ako perfektný materiál na fascinujúci dokument. Rozhodol sa to trochu preskúmať.

Le Texier získal grant od francúzskeho filmového fondu a rezervoval si let do Kalifornie. Na Stanforde prišiel na dve šokujúce skutočnosti. Jednou bolo, že bol vôbec prvým človekom, čo sa snažil dostať do Zimbardových archívov. Druhým šokom bol obsah tých archívov. Le Texierovo nadšenie sa bleskurýchle premenilo na zmätené rozpaky a následne na zdesenie: podobne ako Gina Perry pochopil, že sa ponoril do súborov dokumentov a nahrávok, ktoré predstavovali celkom iný experiment.

„Trvalo mi dosť dlho, kým som sa zmieril s predstavou, že celé to mohol byť podvod," povedal mi Le Texier na jeseň 2018, rok predtým, než sa jeho zničujúce analýzy objavili vo svetovo uznávanom akademickom psychologickom časopise *American Psychologist*. „Najskôr som tomu nechcel veriť. Myslel som si: Nie, toto je renomovaný profesor na Stanfordskej univerzite. Musím sa mýliť."

Ale dôkazy hovorili samy za seba.

Začnime tým, že to nebol Zimbardo, kto si tento experiment vysníval. Bol to jeden z jeho študentov, mladý muž David Jaffe. Spolu so svojimi štyrmi spolužiakmi si vymyslel, že pre potreby istej školskej úlohy by bol skvelý nápad premeniť suterén študentskej ubytovne na väznicu. Nahovorili zopár ochotných priateľov a v máji 1971 vykonali pokus so šiestimi dozorcami a šiestimi väzňami. Sám Jaffe bol správcom väzenia.

Dozorcovia si vytvorili pravidlá, napríklad že „väzňov smú oslovovať iba číslami" a „väzni musia správcu vždy oslovovať ‚pán veliteľ nápravný dôstojník'". Nasledujúce pondelkové ráno Jaffe o svojom vzrušujúcom „experimente" a o intenzívnych emóciách, ktoré v zúčastnených vyvolal, rozprával v triede. Zimbardo bol nadšený. Musel si to sám vyskúšať.

Iba jeden aspekt experimentu Zimbarda brzdil. Nájde dostatočne sadistických dozorcov? Kto mu pomôže vytiahnuť z ľudí to najhoršie? Profesor psychológie sa rozhodol, že dotyčného študenta zamestná ako svojho konzultanta. „Mal som navrhovať taktiky založené na mojej predchádzajúcej skúsenosti sadistického experta," vysvetľoval neskôr Jaffe.[17]

Celých štyridsať rokov, v stovkách rozhovorov a v článkoch, Philip Zimbardo skalopevne tvrdil, že dozorcovia v stanfordskom väzenskom experimente nedostali žiadne inštrukcie. Že si všetko vymysleli sami: pravidlá, tresty i ponižovanie, ktorými trápili väzňov. Zimbardo vykresľoval Jaffeho ako obyčajného dozorcu, ktorý sa – podobne ako ostatní – nechal celkom uniesť experimentom.

Nič nemôže byť ďalej od pravdy. Ukázalo sa, že jedenásť zo sedemnástich pravidiel vynašiel Jaffe. Bol to Jaffe, kto spísal podrobný poriadok príchodu väzňov. Putá na členkoch? Aj to bol jeho nápad. Vyzlečenie väzňov? Tiež. Nútenie väzňov, aby stáli pätnásť minút nahí? Opäť Jaffe.

V nedeľu pred experimentom strávil Jaffe šesť hodín s ostatnými dozorcami a vysvetľoval im, ako majú čo najefektívnejšie používať putá a obušky. „Mám súpis toho, čo sa stane," hovoril im, „ide o veci, ktoré sa musia stať."[18] Po tom, ako Jaffe osud väzňov spečatil, kolegovia dozorcovia ho pochválili za jeho „sado-kreatívne nápady".[19]

Zimbardo medzitým prispieval k sadistickému plánu hry. Zostavil prísny harmonogram, ktorý mal väzňom znemožniť poriadne sa vyspať – kvôli kontrole stavu ich budú budiť o pol tretej v noci a o šiestej ráno. Dobrým trestom pre väzňov sa mu zdali kľuky. Navrhol tiež, aby im dali do prikrývok pichliače z bodliakovitých rastlín. A myslel si, že samotka by to pekne zaklincovala.

Ak sa divíte, prečo Zimbardo vynaložil toľké úsilie, aby pokus kontroloval, odpoveď je jednoduchá. Zimbarda pôvodne nezaujímali dozorcovia. Od začiatku sa jeho experiment zameriaval na väzňov. Chcel zistiť, ako sa budú väzni správať pod intenzívnym tlakom. Budú sa nudiť? Budú frustrovaní? Budú sa báť?

Dozorcovia sa považovali za jeho výskumných asistentov, čo dáva zmysel, keď si uvedomíme, ako dôsledne s nimi Zimbardo všetko prediskutoval. Zimbardova prekvapená reakcia na ich sadistické správanie aj idea, že toto je pravý výstup

z experimentu – oboje bolo zosnované až následne. Počas experimentu on aj Jaffe tlačili na dozorcov, aby boli na väzňov obzvlášť hrubí a karhali tých, ktorí ich neposlúchali.

Vo zvukovej nahrávke, ktorá unikla na verejnosť, je možné počuť, ako presne to Jaffe robí. Problémom bol „mäkký" dozorca John Markus. Už počas druhého dňa naňho Jaffe naliehal, aby bol na väzňov tvrdší:

> Jaffe: „Doteraz si bol tak trochu v úzadí. (…) Fakt potrebujeme, aby si bol aktívnejší, viac sa angažoval, dozorcovia totiž musia vedieť, že každý dozorca je tým, čo voláme ‚tvrdý dozorca', a tak, ehm…"
> Markus: „Ja nie som veľmi tvrdý…"
> Jaffe: „Viem. No, musíš skúsiť to zo seba dostať."
> Markus: „No, ja neviem…"
> Jaffe: „Pozri, ide o to, že to, čo myslím pod tvrdosťou, veď vieš, no musíš byť, ehm, *pevný* a musíš byť v akcii a, eh, také veci. Ehm, je to naozaj dôležité, aby sa experiment podaril…"
> Markus: „Prepáč, mrzí ma to, (…) ak by to bolo len na mne, nerobil by som nič. Nechal by som to len vychladnúť."[20]

Fascinujúce na tom je, že väčšina dozorcov v stanfordskom väzenskom experimente sa po celý čas zdráhala aplikovať „tvrdé" taktiky, a to aj napriek narastajúcemu tlaku. Dve tretiny z nich sa odmietli zúčastňovať sadistických hier. Tretina z nich zaobchádzala s väzňami láskavo, čo Zimbarda a jeho tím frustrovalo. Jeden z dozorcov odišiel ešte v nedeľu pred začatím experimentu a povedal, že sa takými inštrukciami nemôže riadiť.

Väčšina subjektov to vydržala, pretože Zimbardo dobre platil. Zarobili si 15 dolárov za deň (súčasný ekvivalent je okolo 100 dolárov), ale peniaze dostali až potom. Dozorcovia aj väzni sa obávali, že ak nebudú hrať Zimbardom zinscenovanú hru, nezaplatia im.

Pre jedného väzňa však peniaze neboli dostatočným motívom; po prvom dni bol taký zhnusený, že s tým chcel prestať.

Išlo o väzňa číslo 8612, 22-ročného Douglasa Korpiho, ktorý počas druhého dňa vybuchol. („Myslím to vážne, doboha… Už nevydržím!"[21]) Jeho zrútenie sa objaví vo všetkých dokumentoch a stane sa najslávnejšou nahrávkou celého stanfordského väzenského experimentu.

Istý novinár ho v lete 2017 vyhľadal.[22] Korpi mu povedal, že zrútenie predstieral – hral ho od začiatku do konca. Niežeby z toho niekedy robil tajnosti. V skutočnosti o tom povedal niekoľkým ľuďom, keď sa experiment skončil: napríklad Zimbardovi, ktorý ho ignoroval, a tiež tvorcovi dokumentu, ktorý to z filmu vystrihol.

Douglas Korpi, ktorý neskôr získal doktorát z psychológie, povedal, že si svoju účasť na experimente zozačiatku užíval. Prvý deň to „bola naozaj zábava", spomína. „Mal som kričať a byť úplne hysterický. Mal som sa hrať na väzňa. Bol som dobrým zamestnancom. Bolo to super."[23]

Zábava netrvala dlho. Keď sa Korpi prihlásil, očakával, že sa počas hry bude môcť učiť na skúšky. Keď však už bol za mrežami, Zimbardo a spol. mu nedovolili mať pri sebe učebnice. Tak sa hneď na druhý deň rozhodol, že s tým končí.

Lenže na jeho prekvapenie mu Zimbardo odmietol umožniť odísť. Väzňov smeli prepustiť len vtedy, ak prejavovali fyzické či duševné problémy. Tak sa ich Korpi rozhodol predstierať. Najskôr sa tváril, že má bolesti brucha. Keď to nepomáhalo, vyskúšal nervové zrútenie: „Myslím to vážne, doboha, drbne mi tu z toho! Nechápete? Chcem ísť von! Všetko sa to dojebalo! Už nevydržím ani jednu noc! Už to nevydržím!"[24]

Tieto výkriky sa stali neslávne známe po celom svete.

Dlhé desiatky rokov po experimente sa milióny ľudí nechávali nachytať na zinscenovanú frašku Philipa Zimbarda.

„Najhoršie na tom je," povedal jeden z väzňov v roku 2011, „že Zimbarda odmeňovali veľkou pozornosťou po celých štyridsať rokov…"[25] Zimbardo poslal televíznym staniciam zábery z experimentu ešte skôr, ako vôbec analyzoval dáta. V nasle-

dujúcich rokoch sa z neho stal ten najvychýrenejší psychológ svojich čias. Vyšplhal sa až na prezidenta Americkej psychologickej asociácie (American Psychological Association).[26]

V dokumente o stanfordskom väzenskom experimente z roku 1990 študentský dozorca Dave Eshelman premýšľal nad tým, čo by sa stalo, kedy vedci na dozorcov netlačili. „Nikdy sa to nedozvieme," povzdychol si.[27]

Ukázalo sa však, že sa to dozvieme.

Eshelman nevedel, že pár britských psychológov pripravovalo podklady na druhý experiment. Išlo o experiment, ktorý mal zodpovedať otázku: Čo sa stane s obyčajnými ľuďmi, keď dostanú uniformu a vstúpia do väznice?

5

Správa na BBC vyšla v roku 2001.

Boli to začiatky televíznych reality šou. Práve debutoval *Big Brother* a televízne kanály boli zaneprázdnené hľadaním ďalšieho prelomového projektu. Návrh BBC neprišiel teda celkom z čista jasna. Znel: Nemali by ste záujem pokúsiť sa o ten mrazivý experiment s väzňami a dozorcami? Tentoraz však v hlavnom vysielacom čase?

Pre Alexandra Haslama a Stephena Reichera, doktorov psychológie, to bola ponuka snov. Veľký problém so stanfordským väzenským experimentom spočíval v tom, že bol neetický a nikto sa ho už neodvážil zopakovať. Zimbardo sa tak po celé desaťročia tešil poslednému slovu. Teraz dostali dvaja britskí psychológovia šancu urobiť to isté, ale na televíznej obrazovke.

Haslam a Reicher súhlasili, mali však dve podmienky. Po prvé, nad pokusom budú mať úplnú kontrolu. Po druhé, bude zriadená etická komisia, aby experiment kedykoľvek zastavila, pokiaľ by hrozilo, že sa veci vymknú spod kontroly.

V mesiacoch, ktoré predchádzali vysielaniu, bola britská tlač plná špekulácií. Až ako hlboko ľudia klesnú? „Čo sa táto reality šou zbláznila?" čudoval sa denník *The Guardian*.[28] Dokonca aj

Philip Zimbardo vyjadril odpor. „Zjavne robia túto štúdiu v nádeji, že vypukne veľká dráma ako pôvodne u mňa."[29]

Keď 1. mája 2002 pustili do éteru prvú časť programu *The Experiment*, po celej Británii sedeli pred obrazovkami milióny ľudí. Čo sa stalo potom, šokovalo celý...

No v skutočnosti sa nestalo nič.

To, čo sa dialo, bolo o ničom. Stálo ma dosť úsilia, aby som obsedel pri všetkých tých štvorhodinových epizódach. Len zriedka som si pozrel program natoľko otupujúci a nudný.

Kde sa projekt BBC pokazil? Haslam a Reicher vynechali jednu vec: nepovedali dozorcom, čo majú robiť. Jediné, čo psychológovia robili, bolo to, že pozorovali. Z diaľky sa dívali, ako zopár obyčajných týpkov posedáva ako v country klube.

Veci sa len rozbiehali, keď jeden dozorca vyhlásil, že sa na svoju úlohu necíti byť vhodný. „Vážne, radšej by som bol väzňom..."

Na druhý deň ktosi navrhol, aby sa dozorcovia s väzňami podelili o jedlo, aby povzbudili ich ducha. Na štvrtý deň, keď sa zdalo, že by už mohli lietať nejaké iskry, dozorca v rozhovore s väzňom prehodil: „Keď sa nám to tu podarí dokončiť, mohli by sme spolu zájsť na pohárik." Iný dozorca poznamenal: „Pohovorme si o tom ako ľudské bytosti."

Na piaty deň jeden z väzňov navrhol zriadiť demokraciu. Na šiesty deň zopár väzňov utieklo zo svojej cely. Zamierili rovno do jedálne dozorcov, aby si zapálili. Dozorcovia sa k nim čoskoro pridali. Na siedmy deň skupina hlasovala za vytvorenie komunity.

Zopár dozorcov sa ju márne pokúšalo presvedčiť, aby sa vrátili k pôvodnému režimu, nik ich už nebral vážne. Experiment sa ocitol v slepej uličke a celá záležitosť sa musela zrušiť. Záverečné časti obsahovali najmä zábery mužov vyvaľujúcich sa na pohovke. Celkom na konci boli diváci odmenení sentimentálnymi zábermi, ako sa všetci navzájom objímajú a ako jeden z dozorcov dáva ktorémusi z väzňov svoj kabát.

Diváci sa cítili podvedení. Kde sú putá na nohách? Prečo nevidíme žiadne papierové tašky na hlavách? Kedy sa začnú sadistické hry? BBC odvysielala nekonečné štvorhodinové pofajčievanie, neviazané rozhovory a posedávanie. Noviny *Sunday Herald* to zhrnuli nasledovne: „Čo sa stane, keď dáte dobrých mužov na diabolské miesto a spravíte z toho televíznu reláciu? No, vlastne sa toho veľa nestane."[30]

Televíznym producentom odhalil experiment tvrdú pravdu: ak ponecháte obyčajných ľudí samých na seba, nič sa nestane. A čo je horšie: pokúsia sa založiť pacifistickú komunitu.

Z vedeckej perspektívy bol experiment úžasný úspech. Haslam a Reicher vydali v prestížnych akademických časopisoch o svojich zisteniach viac než desať článkov. Ale zvyšok bol, priznajme si, prepadák. Väzenský experiment BBC upadol do zabudnutia, zatiaľ čo o tom stanfordskom ľudia stále hovoria.

A čo na to vraví Philip Zimbardo? Keď sa ho novinári v roku 2018 pýtali, či nové odhalenia o mnohých manipuláciách zmenia pohľad ľudí na jeho experiment, psychológ odvetil, že ho to nezaujíma. „Ľudia si o tom môžu vravieť, čo len chcú. Stále je to najslávnejšia štúdia v dejinách psychológie. Neexistuje štúdia, o ktorej by ľudia rozprávali aj po päťdesiatich rokoch. Vedia o nej aj obyčajní ľudia. (…) Žije svojím vlastným životom. (…) Ja ju už obhajovať nebudem. V jej prospech svedčí jej dlhovekosť."[31]

8.

Stanley Milgram a stroj na elektrošoky

1

Existuje jeden psychologický experiment, ktorý je dokonca slávnejší než stanfordský väzenský experiment. A existuje psychológ, ktorý je ešte známejší ako Philip Zimbardo. Keď som začal pracovať na tejto knihe, vedel som, že ho nemôžem obísť.

Stanley Milgram.

Keď 18. júna 1961 spustil Milgram svoj vedecký projekt, bol ešte len mladým odborným asistentom. V ten deň sa v denníku *New Haven Register* objavil celostranový inzerát. „Zaplatíme vám štyri doláre za hodinu vášho času."[1] Inzerát pozýval štyristo obyčajných mužov – holičov, barmanov, murárov a biznismenov – aby sa zúčastnili na výskume ľudskej pamäti.

Laboratórium Stanleyho Milgrama na Yaleovej univerzite navštívili počas niekoľkých nasledujúcich mesiacov stovky mužov. Prichádzali po dvojiciach. Jednému z dvojice náhodne pridelili rolu „učiteľa", druhému rolu „žiaka". Učiteľov posadili pred veľké zariadenie, o ktorom im povedali, že je to stroj na elektrošoky. Potom prikázali, aby so žiakom vykonali pamäťový test. Žiak bol popruhmi pripútaný k stoličke vo vedľajšej miestnosti. Učiteľ mal pri každej nesprávnej odpovedi stlačiť zapínač a uštedriť mu elektrický šok.

Žiak bol v skutočnosti vždy členom Milgramovho tímu a prístroj mu žiadne šoky nedával. Učitelia to však nevedeli. Mysleli si, že ide o výskum vplyvu trestov na pamäť, a vôbec si neuvedomovali, že výskum je v skutočnosti o nich.

Šoky sa začínali v malom, len o sile 15 voltov. Ale zakaždým, keď dal žiak chybnú odpoveď, prikázal muž v obnosenom laboratórnom plášti zvýšiť napätie. Z 15 voltov na 30. Z 30 na 45. A tak ďalej a tak ďalej, bez ohľadu na to, ako hlasno žiak vo vedľajšej izbe kričal. Dokonca aj po tom, čo dosiahli zónu s označením *Nebezpečenstvo: ťažký šok*. Pri 350 voltoch žiak tresol do steny. Potom nastalo ticho.

Milgram požiadal asi štyridsať kolegov psychológov, aby odhadli, ako ďaleko sú jeho testované subjekty ochotné zájsť. Tí jednomyseľne vraveli, že najviac jedno až dve percentá zájdu po hranicu 450 voltov – iba vyslovení psychopati.[2]

Skutočný šok prišiel po experimente: 65 percent účastníkov štúdie zašlo až k najkrajnejšiemu extrému a zasadilo žiakovi úder pri plných 450 voltoch. Dve tretiny celkom obyčajných otcov, kamarátov a manželov boli ochotné zabiť elektrickým prúdom náhodného neznámeho.[3]

Prečo? Lebo im to niekto prikázal.

V tom čase 28-ročný psychológ Stanley Milgram sa stal okamžite hviezdou. Jeho experiment spomínali takmer všetky noviny, rozhlasové stanice a televízne kanály. „Šesťdesiatpäť percent testovaných slepo poslúchlo príkaz spôsobiť bolesť," stálo v titulku v *The New York Times*.[4] Aký typ človeka, pýtali sa noviny, bol schopný poslať milióny ľudí do plynových komôr? Súdiac podľa Milgramových zistení, odpoveď bola jednoznačná. My všetci.

Stanley Milgram, ktorý sám bol Žid, svoj výskum od samého začiatku prezentoval ako prelomové vysvetlenie holokaustu. Kým Muzafer Sherif mal hypotézu, že vojna sa rozpúta, len čo sa konfrontujú dve skupiny, a zatiaľ čo Zimbardo (ktorý s Milgramom chodil do školy) tvrdil, že sa meníme v monštrá, len čo nám dajú uniformu, Milgramovo vysvetlenie bolo oveľa uhladenejšie. A najmä – oveľa znepokojivejšie.

Stanley Milgram a jeho stroj na elektrošoky.
Zdroj – The Chronicle of Higher Education

Podľa Milgrama závisí všetko od autority. Vravel, že ľudia sú bytosti, ktoré slepo plnia príkazy. V suteréne jeho laboratória na Yalei sa dospelí muži menili v nemysliace deti, na trénované labradory, ktoré s radosťou poslúchnu, keď im prikážu „sadni", „otras sa" alebo „skoč z mosta". Všetko to desivo pripomínalo nacistov, ktorí po vojne dookola omieľali tú istú frázu: *Befehl ist Befehl.* Rozkaz je rozkaz.

Milgram z toho mohol vyvodiť jediný záver: ľudská prirodzenosť obsahuje fatálnu chybu v programe – kaz, ktorý nás núti poslúchať ako poslušné psíky a robiť tie najhroznejšie veci.[5] „Keby boli tábory smrti zriadené v Spojených štátoch," tvrdil psychológ, „našiel by sa pre ne dostatok personálu v každom stredne veľkom americkom meste."[6]

Načasovanie Milgramovho experimentu nemohlo byť lepšie. V deň, keď do jeho laboratória vstúpil prvý dobrovoľník, chýlil sa jeden kontroverzný proces do svojho posledného týždňa: nacistického vojnového zločinca Adolfa Eichmanna v Jeruzaleme súdili pred zrakmi sedemsto novinárov. Bola medzi nimi židovská filozofka Hannah Arendt, ktorá o prípade písala reportáže pre magazín *New Yorker*.

V prípravnom konaní podstúpil Eichmann psychologické vyšetrenie u šiestich expertov. Nik z nich nenašiel symptómy porúch správania. Podľa jedného z odborníkov jediná čudná vec na ňom bola, že pôsobil „normálnejšie, než je normálne".[7] Arendt napísala, že Eichmann nebol ani psychopat, ani monštrum. Bol celkom obyčajný, podobne ako všetci tí holiči, barmani, murári a biznismeni, ktorí prišli do Milgramovho laboratória. V poslednej vete svojej knihy Arendt tento fenomén diagnostikovala: „banalita zla".[8]

Jej filozofia a Milgramova štúdia sa odvtedy spájajú. Hannah Arendt sa radí k najväčším filozofkám 20. storočia; Stanley Milgram priniesol dôkaz, ktorý potvrdil jej teóriu. Nesmierne množstvo dokumentov, kníh, divadelných hier a televíznych seriálov sa venovalo notoricky známemu Milgramovmu stroju na elektrošoky, ktorý sa objavoval všade, počnúc filmom s mladým Johnom Travoltom až po epizódu *Simpsonovcov* či súťažnú reláciu vo francúzskej televízii.

Kolega psychológ, Muzafer Sherif, zašiel až tak ďaleko, že povedal: „Milgramov experiment poslušnosti je tým najvýznamnejším príspevkom k ľudskému poznaniu, aký sa kedy na poli sociálnej psychológie, možno i psychológie ako takej, vykonal."[9]

Budem úprimný. Pôvodne som chcel Milgramove experimenty potopiť. Keď píšete knihu, ktorá fanúšikuje dobrým ľuďom, máte na svojom zozname niekoľko veľkých výziev. William Golding a jeho temná predstavivosť. Richard Dawkins a jeho sebecké gény. Jared Diamond a jeho depresívny príbeh o Veľkonočnom ostrove. A, samozrejme, Philip Zimbardo, najznámejší žijúci psychológ sveta.

Ale prvý na zozname bol Stanley Milgram. Neviem o žiadnej inej natoľko cynickej a depresívnej štúdii, ktorá by bola zároveň taká slávna, ako sú jeho experimenty so strojmi na elektrošoky. V čase, keď som uzatváral niekoľkomesačný výskum, zrátal som si, že mám už dosť munície na to, aby som sa s jeho

dedičstvom vyrovnal. V prvom rade, jeho osobné archívy boli nedávno sprístupnené verejnosti. Ukázalo sa, že obsahujú dosť špinavej bielizne.

„Keď som sa dopočula, že je dostupný archívny materiál," povedala mi Gina Perry počas mojej návštevy v Melbourne, „nedočkavo som chcela nazrieť za oponu." (Toto je tá istá Gina Perry, ktorá odhalila podvod pri experimente z Robbers Cavu; pozri 7. kapitolu.) A tak sa začalo to, čo Perry nazvala „procesom vytriezvenia". Všetko vyvrcholilo tým, že knihu, v ktorej zaznamenávala svoje zistenia, zničila. To, na čo prišla, ju premenilo z Milgramovho fanúšika na jeho zapáleného kritika.

Pozrime sa najskôr, čo Perry objavila. Je to opäť príbeh psychológa, ktorého poháňa túžba po prestíži a uznaní. Muža, ktorý zavádzal a manipuloval, aby dosiahol výsledky, ktoré chcel. Muža, ktorý úmyselne a vážne poškodzoval dôverčivých ľudí, ktorí mu len chceli pomôcť.

2

Píše sa 25. máj 1962. Začali sa posledné tri dni experimentu. Za šokovým prístrojom sa vystriedalo už takmer tisíc dobrovoľníkov. Vtedy si Milgram uvedomil, že niečo chýba. Zábery.

V chvate sa nainštalovala skrytá kamera, aby nahrávala reakcie účastníkov. Počas týchto sedení objavil Milgram medzi testovanými subjektmi svoju hviezdu, muža, ktorého meno sa stane synonymom banality zla. Či skôr jeho pseudonymom: Fred Prozi. Ak ste niekedy videli zábery z Milgramových experimentov, v jednom zo stoviek dokumentov alebo na YouTube, tak ste pravdepodobne videli Proziho v akcii. A práve tak ako Zimbardo a jeho väzeň číslo 8612, boli to nahrávky Freda Proziho, ktoré pomohli Milgramovej teórii s víťazným finišom.

Vidíme priateľsky vyzerajúceho zavalitého muža okolo päťdesiatky, ktorý so zjavnou neochotou robí to, čo mu vravia. „Ale on tam predsa už môže byť mŕtvy!" úzkostlivo kričí a hneď nato stláča ďalší spínač.[10] Keď divák sleduje rozvíjajúcu

sa drámu a pýta sa, kam až je Prozi schopný zájsť, je celkom pohltený dejom – zároveň zhrozený i fascinovaný.

Je to niečo pre senzáciechtivé televízie a Milgram to vedel. Proziho výstup nazval „brilantným". „Dokonalá rezignácia a úžasné napätie" ho tak nadchli, že sa Proziho rozhodol obsadiť ako hlavnú postavu svojho filmu.[11] Ak myslíte na to, že Milgram je viac režisérom než vedcom, nie ste ďaleko od pravdy. Bol to režisér, čo v ňom v skutočnosti zažiaril.

Kto sa od jeho scenára odkláňal, toho skrotili použitím intenzívneho nátlaku. Muž v zájdenom laboratórnom plášti – John Williams, učiteľ biológie, ktorého Milgram zamestnal – sa pokúšal aj osem-, deväťkrát primať ľudí, aby pokračovali v stláčaní stále ďalších spínačov. Williams dokonca prišiel do sporu s jednou 46-ročnou ženou, ktorá stroj na elektrošoky vypla. Williams ho znova zapol a žiadal ju, aby pokračovala.[12]

Gina Perry píše, že „otrocká poslušnosť voči autorite sa pri počúvaní týchto nahrávok ukázala byť viac nátlakom a tyraniou".[13]

Kľúčová otázka znie, či testované subjekty vôbec verili, že uštedrujú skutočné šoky. Krátko po experimente Milgram napísal, že „až na zopár výnimiek boli subjekty presvedčené o reálnosti testovacej situácie".[14] Archívy sú však plné výrokov účastníkov, ktorí vyjadrujú pochybnosti. To veľmi neprekvapuje, keď uvážite, ako bizarne musela táto situácia vyzerať. Naozaj sa od ľudí očakávalo, že uveria, že niekoho mučia a že niekto zomiera priamo pod ostražitým dohľadom vedcov z prestížnej inštitúcie, akou je Yale?

Keď sa štúdia skončila, Milgram poslal účastníkom dotazník. Jedna otázka znela: Nakoľko ste považovali situáciu za vierohodnú? Až po desiatich rokoch konečne publikoval ich odpovede, a to v celkom poslednej kapitole svojej knihy o experimentoch. Tu zistíme, že iba 56 percent testovaných subjektov verilo, že žiakom skutočne spôsobujú bolesť. A to nie je všetko. Analýza od jedného z Milgramových asistentov, ktorá nikdy nebola publikovaná, odhaľuje, že väčšina ľudí s experimentom skončila – ak verila, že šoky sú skutočné.[15]

Takmer polovica účastníkov si myslela, že projekt je podvod. Ako to teda vyzerá s Milgramovým výskumom? Milgram verejnosti tvrdil, že jeho objavy objasňujú „hlboké a znepokojujúce pravdy o ľudskej prirodzenosti". V súkromí však o tom pochyboval. „Či všetky tieto veľké reči vedú k serióznej vede alebo len pôsobivému divadlu, je otvorenou otázkou," napísal do svojho osobného denníka v júni 1962. „Skôr sa kloním k druhej interpretácii."[16]

Keď Milgram v roku 1963 svoje výsledky uverejnil, šokový experiment sa stretol so znechutením. „Vedomé mučenie", „ohavnosť", „pokračovanie v nacistických experimentoch s ľuďmi" – to je len zopár príkladov toho, ako médiá charakterizovali to, čo spravil.[17] Verejný protest viedol k vytvoreniu nových etických smerníc pre experimentálny výskum.

Po celý ten čas skrýval Milgram ešte jedno tajomstvo. Rozhodol sa, že zhruba šesťsto účastníkov po skončení pokusu neinformuje, že šoky neboli skutočné. Bál sa, že pravda o jeho výskume vyjde najavo a že by si už nevedel nájsť testovacie subjekty. Stovky ľudí žili preto v presvedčení, že elektrickým šokom popravili inú ľudskú bytosť.

„Skutočne som kontroloval oznámenia o úmrtiach vo vestníku New Haven ešte aj dva týždne po experimente," povedal neskôr jeden účastník. „Chcel som vedieť, či som s tým mal čosi do činenia, či som prispel k smrti takzvaných žiakov."[18]

3

V prvej verzii tejto kapitoly som na tomto mieste skončil. Môj záver bol, že obdobne ako v prípade sadistickej hry Philipa Zimbarda bol Milgramov výskum fraška.

Ale v nasledujúcich mesiacoch, po stretnutí s Ginou Perryovou, ma začali zožierať pochybnosti. Možno som sa so

strojom na elektrošoky až príliš snažil skoncovať. Spomenul som si, ako Milgram sondoval medzi svojimi štyridsiatimi kolegami a chcel, aby odhadli, koľko subjektov pôjde na plných 450 voltov. Všetci predpovedali, že len narušení ľudia, skutoční blázni, by stlačili aj posledný zapínač.

Jedna vec je istá: všetci títo odborníci sa totálne mýlili. Dokonca aj keď vezmeme do úvahy Milgramov predpojatý pohľad na vec, jeho tyranizujúceho asistenta a skepticizmus dobrovoľníkov, stále ostáva priveľa ľudí, ktorí sa pred autoritou sklonili. Priveľa obyčajných ľudí verilo, že šoky boli skutočné, a priveľa ich *stále* pokračovalo v stláčaní ďalších zapínačov. Nech sa na to pozeráme z ktorejkoľvek strany, Milgramove výsledky stále znepokojujú.

A nie sú to iba Milgramove zistenia. Psychológovia po celom svete jeho šokový experiment v rôznych obmenách zopakovali – s menšími modifikáciami (ako napríklad kratšie trvanie), aby nerozrušili etické komisie. Hoci toho môžeme na týchto štúdiách veľa kritizovať, nepríjemným faktom stále ostáva rovnaký výsledok.

Milgramov výskum sa zdá byť nenapadnuteľný. Nepriestrelný. Ako zombi, ktorý odmieta zomrieť a stále nanovo sa vracia. „Ľudia sa ho snažili zraziť k zemi," hovorí jeden americký psychológ, „a on stále znovu vstáva."[19] Obyčajné ľudské bytosti sú voči sebe zjavne schopné strašnej krutosti.

Ale prečo? Prečo by *homo puppy* stlačil 450-voltový spínač, ak by sme boli vo svojej podstate láskaví?

To je otázka, na ktorú som potreboval nájsť odpoveď.

V prvom rade som špekuloval nad tým, či Milgramove experimenty poslušnosti naozaj testovali poslušnosť. Vezmime si scenár, ktorý napísal pre Williamsa – „experimentátora" v obnosenom laboratórnom plášti. Podľa neho mal Williams poskytovať vzdorovitým subjektom štyri špecifické „povzbudenia".

Prvé: „Prosím, pokračujte."

Ďalšie: „Experiment si vyžaduje, aby ste pokračovali."

A potom: „Je absolútne nevyhnutné, aby ste pokračovali."

A až celkom nakoniec: „Nemáte na výber, musíte pokračovať."

Súčasní psychológovia poukázali na to, že len táto posledná veta je príkaz. Ak počúvate audionahrávky, zistíte, že len čo Williams vypovie tieto slová, subjekty sa zarazia. Reakciou je okamžitá *neposlušnosť*. Taká bola pravda v roku 1961 a taká bola pravda aj neskôr, keď sa Milgramove experimenty opakovali.[20]

Dôsledné analýzy stoviek situácií pri Milgramovom stroji na elektrošoky poukazujú na to, že subjekty sú *tým viac neposlušné*, čím panovačnejší sa stáva muž vo vynosenom plášti. Inými slovami: *homo puppy* nepočúva bezmyšlienkovite príkazy autority. Naopak, máme totálny odpor voči despotickému správaniu.

Ako sa Milgramovi podarilo naviesť subjekty na to, aby stláčali stále ďalšie spínače? Alex Haslam a Steve Reicher, psychológovia, ktorí viedli väzenský experiment pre BBC (pozri 7. kapitolu), prišli s neobvyklou teóriou. Namiesto toho, aby sa účastníci podriadili experimentátorovi vo vyšedivenom plášti, rozhodli sa, že sa s ním spoja. Prečo? Pretože mu dôverovali.

Haslam a Reicher poznamenávajú, že väčšina ľudí, ktorá sa zapojila do výskumu ako dobrovoľníci, prišla s pocitom, že bude užitočná. Títo ľudia chceli pánovi Williamsovi pomôcť pri jeho práci. Toto by vysvetľovalo, prečo isté percento v zásade dobromyseľných ľudí odmietlo v experimente pokračovať, keď ho Milgram vykonával v strohej úradnej budove miesto vznešeného prostredia na Yalei. Vysvetľovalo by to aj to, prečo boli najefektívnejšie „povzbudenia", ktoré sledovali vedecké ciele (ako „experiment si vyžaduje, aby ste pokračovali"),[21] a prečo účastníci nereagovali ako nemysliaci roboti, ale zožierali ich pochybnosti.

Na jednej strane sa učitelia identifikovali s mužom v ošumelom laboratórnom plášti, ktorý dookola opakoval, že celá záležitosť je v záujme vedy. Na druhej strane však nemohli ignorovať utrpenie žiaka v druhej miestnosti. Účastníci opakovane volali „už to viac nevydržím" a „končím" a pritom stále stláčali ďalší zapínač.

Jeden muž neskôr povedal, že to vydržal kvôli svojej šesťročnej dcére s mozgovou obrnou. Dúfal, že medicína jedného dňa objaví liečbu: „Môžem povedať len toľko, že som bol… Pozrite sa, som ochotný spraviť čokoľvek, ach, aby som pomohol ľudstvu, poviem to tak."[22]

Keď Milgram následne povedal testovaným subjektom, že prispejú k vedeckému pokroku, veľa z nich si vydýchlo. „Som šťastný, že môžem prispieť," znela typická odpoveď. A tiež: „Pokračujte vo svojich experimentoch za každú cenu, až kým z nich nevzíde niečo dobré. V tomto našom bláznivom, zmätenom svete je potrebný každý kúsok dobra."[23]

Keď Milgramov experiment zopakoval v 70. rokoch psychológ Don Mixon, dospel k tomu istému záveru. Neskôr poznamenal: „V skutočnosti ľudia idú na doraz, strpia aj veľké súženie, aby boli dobrí. Ľudia sa zamotali v snahe pomôcť…"[24]

Inými slovami, ak budete na ľudí dostatočne silno tlačiť, ak ich budete nabádať a postrkovať, navádzať a manipulovať, veľa z nás je skutočne schopných robiť zlo. Cesta do pekla je vydláždená dobrými úmyslami. Zlo však nežije iba pod povrchom; snaží sa intenzívne prejaviť navonok. A čo je najdôležitejšie, musí sa maskovať ako dobro.

Iróniou je, že dobré úmysly zohrali hlavnú úlohu aj pri stanfordskom väzenskom experimente zo 7. kapitoly. Študentský dozorca Dave Eshelman, ktorý uvažoval nad tým, či by nechal veci zájsť tak ďaleko, aj keby nemal výslovné inštrukcie, aby tak spravil, o sebe vyhlásil, že je „srdcom vedec".[25] Neskôr povedal, že cítil, že robí niečo správne, lebo „istým spôsobom prispieval k pochopeniu ľudskej prirodzenosti".[26]

Takto to bolo aj v prípade Davida Jaffeho, Zimbardovho asistenta, ktorý vymyslel pôvodný väzenský projekt. Jaffe povzbudzoval dobromyseľných strážcov, aby boli tvrdší, tým, že poukazoval na vznešené zámery danej štúdie. „Čo chceme urobiť," vravel váhavému dozorcovi, „je to, aby sme boli schopní (…) ukázať svetu, čo sme spravili, a povedať: ‚Pozrite, toto je, čo sa stane, keď máte dozorcov, ktorí sa správajú takto.' Ale aby sme to mohli povedať, musíme mať dozorcov, ktorí sa tak správajú."[27]

Napokon, David Jaffe a Philip Zimbardo chceli svojou prácou dať podnet na kompletnú reformu väzenského systému. „Dúfame, že to, čo vzíde z tejto štúdie, budú určité zásadné odporúčania na reformu," uisťoval Jaffe dozorcu. „To je náš cieľ. Nerobíme to všetko preto, lebo sme, eh, sadisti."[28]

4

To nás vedie späť k Adolfovi Eichmannovi. 11. apríla 1961 sa začína s nacistickým pohlavárom súd za vojnové zločiny. Počas štrnástich nasledujúcich týždňov svedčili stovky svedkov. Obžaloba za ten čas robila všetko možné, aby ukázala, čo bol Eichmann za monštrum.

Išlo však o viac než o samotný súdny prípad. Bola to obrovská lekcia z dejín, mediálne predstavenie, na ktoré sa naladili milióny ľudí. Medzi nimi bol aj Stanley Milgram, o ktorom jeho žena prezradila, že je „závislý od správ". Dôsledne sledoval priebeh procesu.[29]

Hannah Arendt mala v súdnej sieni vyhradené miesto. „Problém s Eichmannom," napísala neskôr, „tkvel práve v tom, že mnohí ľudia boli ako on – že mnohí neboli zvrátení ani sadistickí, ale že boli a stále sú hrozne a desivo normálni."[30] V nasledujúcich rokoch sa Eichmann stal symbolom nemysliaceho „vraha od stola" – symbolom banality zla v každom z nás.

Len nedávno prišli historici s veľmi odlišnými závermi. Keď Eichmanna v roku 1960 zajala izraelská tajná služba, skrýval

sa v Argentíne. Tam počas niekoľkých mesiacov viedol rozhovor s bývalým holandským dôstojníkom SS, Willemom Sassenom. Sassen dúfal, že Eichmann prizná, že celý holokaust bola lož vytvorená na to, aby zdiskreditovala nacistický režim. Bol sklamaný.

„Ja to neľutujem!" uistil ho Eichmann.[31] Alebo ako prehlásil už v roku 1945: „Skočím do svojho hrobu so smiechom, lebo pocit, že mám na svedomí päť miliónov ľudských bytostí, je pre mňa zdrojom neobyčajného uspokojenia."[32]

Keď čítame tisíctristo strán rozhovorov, ktoré sa hemžia pokrivenými predstavami a fantáziami, je nám jasné, že Eichmann nebol žiaden nemysliaci byrokrat. Bol to fanatik. Nekonal z ľahostajnosti, ale z presvedčenia. Tak ako Milgramove testované subjekty robil zlo, lebo veril, že robí dobro.

Hoci prepisy Sassenových rozhovorov boli počas procesu dostupné, Eichmann dokázal spochybniť ich autenticitu. A tak pomýlil celý svet. Po celý ten čas ležali originálne kazety s rozhovormi zapadnuté prachom v Spolkovom archíve v Koblenzi, kde ich o päťdesiat rokov neskôr našla filozofka Bettina Stangneth. To, čo si vypočula, potvrdilo, že všetko v Sassenových prepisoch je pravda.

„Nikdy som nespravil nič, veľké či malé, bez toho, aby som vopred nedostal výslovné inštrukcie od Adolfa Hitlera alebo od niekoho z mojich nadriadených," vypovedal Eichmann počas procesu. To bola bezočivá lož. A jeho lož budú ako papagáje opakovať nespočetné množstvá nacistov, tvrdiac, že „iba plnili príkazy".

Historici odvtedy zistili, že príkazy posielané smerom nadol v rámci byrokratického aparátu Tretej ríše boli skôr vágne. Zriedkakedy sa vydali oficiálne rozkazy, takže Hitlerovi prívrženci sa museli spoliehať na svoju vlastnú kreativitu. Historik Ian Kershaw vysvetľuje, že nešlo o jednoduché poslúchanie vodcu, ale skôr o „prácu pre neho" – o snahu konať v duchu führera.[33] Toto podnietilo kultúru, v ktorej sa cenila schopnosť tromfnúť iného v snahe získať Hitlerovu priazeň. A tak stále radikálnejší nacisti vynachádzali stále radikálnejšie opatrenia.

Inými slovami, holokaust nebol dielom ľudí, ktorí sa zrazu premenili na robotov, podobne ako Milgramovi dobrovoľníci nestlačili spínače tak, že prestali myslieť. Páchatelia verili, že boli na správnej strane dejín. Auschwitz bol vyvrcholením dlhého a komplexného dejinného procesu, pri ktorom sa volty pridávali postupne a zlo sa stále presvedčivejšie prezentovalo ako dobro. Mlyn nacistickej propagandy – so všetkými svojimi spisovateľmi, básnikmi, filozofmi a politikmi – celé roky mlel, otupoval a otravoval mysle nemeckých ľudí. *Homo puppy* sa nechal podviesť a indoktrinovať, vymyli mu mozog a zmanipulovali ho.

Iba tak sa mohlo stať nemysliteľné.

Nechala sa oklamať aj Hannah Arendt, keď napísala, že Eichmann nebol žiadne monštrum? Nechala sa obalamutiť jeho výstupom počas procesu?

Tento názor zastávajú mnohí historici, ktorí jej knihu používajú ako ukážku „dobrej myšlienky, no zlého príkladu".[34] Niektorí filozofi však nesúhlasia a tvrdia, že títo historici nepochopili Arendtovej myslenie. Tá si počas procesu preštudovala časti Sassenových rozhovorov s Eichmannom a nikde nepíše, že Eichmann jednoducho plnil príkazy.

Arendt dokonca otvorene kritizovala Milgramove experimenty poslušnosti. Hoci mladý psychológ túto filozofku obdivoval, tieto pocity neboli vzájomné. Arendt Milgrama obvinila z „naivnej viery, že pokušenie a nátlak sú v skutočnosti jedno a to isté".[35] Na rozdiel od Milgrama si nemyslela, že nacista sa skrýva v každom z nás.

Prečo sa teda Milgram a Arendt dostali do učebníc histórie *spolu*? Niektorí odborníci na Arendtovú veria, že sa to stalo, pretože ju dezinterpretovali. Bola jedným z filozofov, ktorí sa vyjadrovali v aforizmoch, a používala idiosynkratický jazyk, ktorý bolo ľahké dezinterpretovať. Vezmime si jej výrok, že Eichmann „nemyslel". Roger Berkowitz, odborník na filozofiu Hannah Arendtovej, vysvetľuje, že Arendt nepovedala, že to

bol robotický vrah od stola, ale skôr, že Eichmann nedokázal myslieť z perspektívy niekoho iného.[36]

Hannah Arendt bola vlastne jednou z tých vzácnych filozofiek, ktoré verili, že väčšina ľudí je kdesi v hĺbke slušná.[37] Tvrdila, že potreba lásky a priateľstva je pre človeka oveľa prirodzenejšia než akýkoľvek sklon k nenávisti a násiliu. A keď si zvolíme cestu zla, sme nútení skrývať sa za lži a klišé, ktoré nám poskytujú zdanie cnosti.

Eichmann bol dokonalý príklad. Presvedčil sám seba, že vykonával veľkolepý skutok, akýsi historický počin, za ktorý ho budú budúce generácie obdivovať. To z neho nerobilo monštrum ani robota. Jednoducho sa pridal. O mnoho rokov neskôr prídu psychológovia k tomu istému záveru v súvislosti s Milgramovým pokusom: šokový experiment vôbec nebol o poslušnosti. Bol o konformite.

Je úžasné, ako Hannah Arendt predbehla svoju dobu, keď prišla k presne takémuto záveru.

A je smutné, že zjednodušené dedukcie Stanleyho Milgrama (že ľudia sa bezmyšlienkovite podvoľujú zlu) zanechali oveľa trvalejší dojem než Arendtovej mnohovrstvová filozofia (že ľudí pokúša zlo, ktoré sa preoblieka za dobro). Svedčí to o Milgramovom režisérskom talente, o jeho zmysle pre drámu a jeho bystrom oku pre to, čo vyzerá dobre v televízii.

Predovšetkým si však myslím, že Milgrama preslávilo to, že zaobstaral dôkaz, ktorým podporil starú známu predstavu. Psychológ Don Mixon píše: „Zdalo sa, že experimenty ponúkajú silnú podporu historicky najstaršieho a najzávažnejšieho sebanapĺňajúceho sa proroctva – že sme sa narodili ako hriešnici. Väčšina ľudí, dokonca aj ateistov, verí, že je pre nás dobré, keď si pripomíname svoju hriešnu prirodzenosť."[38]

Prečo sme tak dychtivo ochotní veriť v svoju vlastnú skazenosť? Prečo sa teória pozlátky neustále vracia v toľkých početných variantoch? Domnievam sa, že to do veľkej miery súvisí s pohodlnosťou. Akýmsi čudesným spôsobom nás viera v našu vlastnú hriešnu prirodzenosť utešuje. Dáva nám čosi ako

rozhrešenie. Pretože ak je väčšina ľudí zlá, potom sa netreba snažiť o angažovanosť a vzdor.

Viera v hriešnu prirodzenosť ľudstva zároveň poskytuje dobré vysvetlenie existencie zla. Keď sa konfrontujete s nenávisťou alebo sebectvom, môžete si povedať: „Ach, dobre, taká je ľudská prirodzenosť." Ak však veríte, že ľudia sú v podstate dobrí, musíte sa pýtať, prečo vôbec zlo existuje. Znamená to, že angažovanosť a vzdor majú zmysel. Zaväzuje nás to konať.

V roku 2015 si psychológ Matthew Hollander opätovne prezeral nahrávky 117 sedení pri Milgramovom stroji na elektrošoky.[39] Po rozsiahlych analýzach objavil konštantný znak. Subjekty, ktoré dokázali s experimentom skončiť, používali tri taktiky:

1. Hovorili s obeťou.
2. Pripomínali mužovi v zašlom laboratórnom plášti jeho zodpovednosť.
3. Opakovane odmietli pokračovať.

Komunikácia, konfrontácia, súcit a vyjadrenie vzdoru. Hollander zistil, že v skutočnosti používali všetci účastníci tieto taktiky – všetci vlastne chceli prestať. Ale tí, ktorí ľudsky uspeli, ich používali oveľa viac. Dobrou správou je: ide o zručnosti, ktoré sa dajú naučiť. Vzdor si žiada len prax. „Čo Milgramových hrdinov odlišuje," všíma si Hollander, „je schopnosť vzdorovať pochybnej autorite, ktorá sa do veľkej miery dá naučiť."[40]

Ak si myslíte, že prejavenie odporu je aj tak zbytočné, mám pre vás, pri tejto téme, ešte jednu poslednú príhodu. Odohrala sa v Dánsku počas druhej svetovej vojny. Je to príbeh obyčajných ľudí, ktorí prejavili výnimočnú odvahu. Príbeh ukazuje, že vzdor má cenu vždy, aj keď sa zdá byť všetko stratené.

5

Píše sa 28. september 1943.

V ústredí robotníckeho hnutia na Rømersgade 24 v Kodani sa zišli všetci lídri Sociálnodemokratickej strany. Pred nimi

stojí návštevník v nacistickej uniforme. V šoku sa na neho dívajú.

„Katastrofa je blízko," hovorí muž. „Všetko je detailne naplánované. Lode zakotvia v kodanskom prístave. Vašich úbohých židovských krajanov, ktorých chytí gestapo, násilne nalodia a deportujú na miesto, kde ich čaká neznámy osud."[41]

Muž je bledý a trasie sa. Jeho meno je Georg Ferdinand Duckwitz. Do dejín sa zapíše ako „obrátený nacista" a jeho varovanie privodí zázrak.

K útoku malo prísť v piatok 1. októbra 1943. SS pripravila a zrealizovala detailný plán. S úderom ôsmej hodiny večer mali stovky nemeckých jednotiek po celej krajine začať búchať na dvere, aby zhromaždili všetkých dánskych Židov. Mali ich priviesť do prístavu a naložiť na loď vybavenú tak, aby mohla previezť šesťtisíc väzňov.

Preložme to do perspektívy šokového experimentu: Dánsko nešlo od 15 voltov k 30, od 30 voltov k 45. Dánom chceli nakázať, aby rovno aplikovali najvyšší, 450-voltový šok. Až do tohto okamihu neboli v krajine žiadne diskriminačné zákony, žiadne povinné žlté hviezdy, žiadna konfiškácia židovského majetku. Dánski Židia mali byť deportovaní do koncentračných táborov v Poľsku, skôr než by si stihli uvedomiť, čo sa deje.

Taký bol teda plán.

V tú kritickú noc desaťtisíce obyčajných Dánov – holičov, krčmárov, stavbárov a obchodníkov – odmietli stlačiť posledný spínač šokového prístroja. V tú noc Nemci zistili, že Židov pred útokom vopred varovali a že väčšina stihla utiecť. Vďaka varovaniu takmer 99 percent dánskych Židov prežilo vojnu.

Ako si môžeme vysvetliť tento dánsky zázrak? Čo spravilo z tejto krajiny svetlo v mori temnoty?

Po vojne prišli historici s množstvami odpovedí. Dôležitou skutočnosťou bolo, že nacisti v Dánsku naplno neprebrali moc. Chceli zachovať dojem, že dve vlády spolu harmonicky

spolupracujú. Dôsledkom bolo, že odpor voči Nemcom nebol v Dánsku natoľko riskantný ako v iných krajinách, napríklad v okupovanom Holandsku.

Jedno vysvetlenie vyniká. Historik Bo Lidegaard píše: „Odpoveď je nespochybniteľná. Dánskych Židov ochránila dôsledná angažovanosť ich spoluobčanov."[42]

Keď sa rozšírili správy o útoku, odpor sa zdvihol z každej strany. V cirkvách, na univerzitách aj v obchodnej komunite, v kráľovskej rodine, v advokátskej komore aj v Národnom výbore dánskych žien – všetci vzniesli námietky. Takmer ihneď sa zorganizovala sieť únikových trás, a to dokonca bez centralizovaného plánovania a bez snahy koordinovať ďalšie stovky individuálnych pokusov o útek. Jednoducho, nebol čas. Tisíce Dánov, bohatých aj chudobných, mladých aj starých, pochopili, že práve teraz je čas konať. Pochopili, že predstierať, že nevidia, čo sa deje, by znamenalo zradiť vlastnú krajinu.

„Aj keď Židia sami žiadali o pomoc," poznamenáva historička Leni Yahil, „nikdy ich neodmietli."[43] Školy a nemocnice otvorili svoje dvere. Malé rybárske dediny prijali stovky utečencov. Aj dánska polícia pomáhala, kde len mohla, a odmietla spolupracovať s nacistami. „My Dáni nekupčíme so svojou ústavou," zúrili odbojové noviny *Dansk Maanedspost*, „a už vôbec nie, pokiaľ ide o rovnosť našich občanov."[44]

Zatiaľ čo veľké Nemecko bolo celé roky pod narkotickým vplyvom rasistickej propagandy, skromné Dánsko sa sýtilo duchom humanizmu. Dánski lídri vždy trvali na posvätnosti demokratického právneho štátu. Kto sa pokúšal štvať ľudí proti sebe, ten nebol považovaný za hodného volať sa Dánom. Nemohlo tu byť nič také ako „židovská otázka". Boli len krajania.

Za niekoľko krátkych dní sa viac než sedemtisíc dánskych Židov preplavilo v malých rybárskych člnoch cez úžinu, ktorá oddeľuje Dánsko od Švédska. Ich záchrana bola malým, ale žiarivým lúčom svetla v čase totálnej temnoty. Bol to triumf ľudskosti a odvahy. „Dánska výnimka ukázala, že mobilizácia humanizmu občianskej spoločnosti (...) nie je iba teoretickou

možnosťou," píše Lidegaard. „Je skutočná. Vieme to, lebo sa stala."[45]

Ukázalo sa, že dánsky odpor je taký nákazlivý, že dokonca Hitlerovi najoddanejší prívrženci začali mať pochybnosti. Bolo pre nich nesmierne ťažké tváriť sa, že bojujú za dobrú vec. „Dokonca aj nespravodlivosť potrebuje zdanie práva," vraví Lidegaard. „A to sa nachádza ťažko, pokiaľ celá spoločnosť poprie právo silnejšieho."[46]

Iba v Bulharsku a v Taliansku sa stretli nacisti s podobným odporom. Počty židovských obetí tam boli porovnateľne nízke. Historici zdôrazňujú, že rozsah deportácií na okupovaných územiach závisel od rozsahu kolaborácie v danej krajine.[47] Ako po rokoch povedal Adolf Eichmann Willemovi Sassenovi, v Dánsku mali Nemci oveľa viac problémov než kdekoľvek inde. „Výsledok bol úbohý… Musel som odvolať aj svoje transporty – bolo to pre mňa vrcholne potupné."[48]

Aby bolo jasné, Nemci, ktorí pôsobili v Dánsku, neboli žiadni mäkkýši. Svedčí o tom aj vysoký nacistický dôstojník Werner Best, známy ako „krvavý lovecký pes z Paríža". Dokonca aj Duckwitz, obrátený nacista z Kodane, bol v 30. rokoch zúrivým antisemitom. Ale ako roky plynuli, nechal sa infikovať dánskym duchom ľudskosti.

Vo svojej knihe *Eichmann v Jeruzaleme* prišla Hannah Arendt, pokiaľ ide o záchranu dánskych Židov, s fascinujúcim zistením. „Je to jediný prípad, o ktorom vieme," píše, „keď sa nacisti stretli s otvoreným odporom miestnych obyvateľov. Zdá sa, že výsledkom bolo, že tí, ktorí boli vystavení tomuto odporu, zmenili názor. Zjavne už viac nehľadeli na vyhladzovanie istého celku ľudí ako na samozrejmosť. Stretli sa s principiálnym odporom a ich ‚odhodlanosť' sa roztopila ako maslo na slnku…"[49]

9.

Smrť Catherine Susan Genovesovej